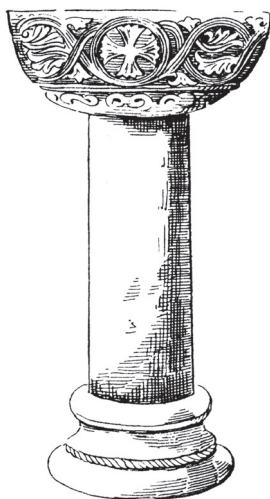

ANNA GRZYWA

RYTY KATECHUMENATU W OKRESIE PÓŹNEGO ANTYKU

W POSZUKIWANIU ANALOGII I MODELI
W ŚWIECIE ŻYDOWSKIM I GRECKO-RZYMSKIM

WYDAWNICTWO NAUKOWE
AKADEMII IGNATIANUM W KRAKOWIE

KRAKÓW 2019

© Akademia Ignatianum w Krakowie, 2019

Publikacja dofinansowana z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego
przeznaczonej na utrzymanie i rozwój potencjału dydaktycznego i badawczego
Akademii Ignatianum w Krakowie w 2019 roku

Recenzenci

Prof. dr hab. Dariusz Kasprzak OFMCap
Ks. prof. dr hab. Jan Słomka

Redakcja

Anna Zaremba

Projekt okładki i stron tytułowych
PHOTO DESIGN – Lesław Sławiński

Ilustracja na okładce:

Baptysterium Arian w Rawennie (koniec V w.)
Autor: Alinari (fotografia, ok. 1875–1900 r.)
Ze zbiorów Rijksmuseum w Amsterdamie

Skład i łamanie

Dariusz Piskulak

ISBN 978-83-7614-448-1

Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 39 99 620
wydawnictwo@ignatianum.edu.pl
<http://wydawnictwo.ignatianum.edu.pl>

Dystrybucja: Wydawnictwo WAM
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	7	
Wstęp	9	
Rozdział I		
ZAGADNIENIA WPROWADZAJĄCE W TEMATYKĘ		
KATECHUMENALNĄ	23	
1. Początki katechumenatu	23	
2. Chrześcijaństwo a kultura świata antycznego	36	
3. Chrześcijańskie rytury a pogańskie misteria	44	
Rozdział II		
RYTY WEJŚCIA DO KATECHUMENATU		57
1. Ryt naznaczenia	57	
1.1. Świadectwa katechumenalne	57	
1.2. Źródła biblijne i przekaz ojców Kościoła	68	
1.3. Pochodzenie określenia <i>sphragis</i>	75	
1.4. Świat grecko-rzymski	79	
1.5. Interpretacja ojców Kościoła	83	
1.6. Widzialny znak?	85	
2. Ryt soli (<i>donatio salis</i>)	88	
2.1. Dostępne źródła	88	
2.2. Nauczanie ojców Kościoła	99	
2.3. Symbolika soli	102	
3. Egzorcyzmy	108	
3.1. Źródła patrystyczne	109	
3.2. Pochodzenie egzorcyzmów	116	
3.3. Technienie	124	
3.4. Nałożenie rąk	126	

Rozdział III	
RYTY PRZYGOTOWUJĄCE DO CHRZTU	131
1. <i>Nomendatio</i>	131
1.1. Świadectwa potwierdzające występowanie celebracji	131
1.2. Symbolika imienia	140
1.3. Imiona chrześcijańskie	144
1.4. Ryt <i>nomendatio</i> – pochodzenie	147
2. Przygotowanie katechetyczne	151
2.1. Charakter pouczeń przedchrzcielnych	151
2.2. Analogie	156
3. Skrutinia. <i>Traditio. Redditio.</i>	166
3.1. Skrutinia	166
3.2. <i>Traditio – redditio</i>	171
3.3. Inspiracje celebracji <i>traditio – redditio</i>	180
Zakończenie	187
Bibliografia	195
Źródła	195
Wydania tekstów oryginalnych	195
Przekłady wykorzystane w pracy	197
Opracowania	200
Indeks osób	207
Summary	
Rites of the Catechumenate in Late Antiquity: In Search of Analogies and Models in the Jewish and Greco-Roman World	211

WYKAZ SKRÓTÓW

- ATK – Akademia Teologii Katolickiej
BOK – Biblioteka Ojców Kościoła
CCL – Corpus Christianorum. Series Latina
CSEL – Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
NBA – Nuova Biblioteca Agostiniana
NDP – Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane
NT – Nowy Testament
OŻ – Ojcowie Żywi
PG – J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*
PL – J.P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*
POK – Pisma Ojców Kościoła
PSP – Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy
SACH – *Studia Antiquitatis Christianae*
SC – Sources Chrétiennes
SCL – Synodi et Collectiones Legum
SE – *Studia Ephemeridis „Augustinianum”*
ST – Stary Testament
ŻM – Źródła Monastyczne
ŻMT – Źródła Myśli Teologicznej

Dla Pisma Świętego Starego i Nowego Testamentu stosuje się skróty według Biblii Tysiąclecia

WSTĘP

Zgodnie z myślą Tertuliana, że chrześcijanami nie rodzimy się, lecz stajemy¹, Kościół wcześniej zaczął kłaść nacisk na właściwe przygotowanie do sakramentu chrztu jako momentu w sposób pełny wprowadzającego kandydatów do wspólnoty wierzących. Ten szczególny czas przygotowań, okres formacji, znany jest pod nazwą katechumenatu. W założeniu bowiem chrzest mogli przyjąć tylko ci, u których stwierdzono wiarę wynikającą z nawrócenia, a ich sposób życia został zweryfikowany podczas trwającego przygotowania.

Sam katechumenat był czasem szczególnym, o czym świadczyć może, podkreślane od samego początku, wyjątkowe miejsce katechumenów. Nie byli jeszcze pełnoprawnymi członkami Kościoła, nie mogli uczestniczyć w sposób pełny w Eucharystii, ale wspólnota wiernych otaczała ich swoją opieką, oczekując dnia ich pełnego włączenia do swojego grona. *Konstytucje apostołskie* wskazując obowiązki przygotowujących się i rolę chrześcijan w tym procesie, przedstawiają konieczne do wypełnienia wymagania w następujący sposób:

A gdy katechumen będzie już gotowy do chrztu, niech się nauczy aktu wyrzeczenia się diabła i przyłgnięcia do Chrystusa. Najpierw bowiem musi odstąpić od nieprzyjaciół, a dopiero potem być wprowadzony w tajemnicę; najpierw oczyści swe serce od wszelkiej skazy i zmarszczki zła, a wówczas będzie mógł uczestniczyć w tym, co święte. Jak dobry rolnik najpierw oczyszcza pole z chwastów, które na nim wyrosły, a dopiero potem sieje zboże, tak i wy winniście najpierw usunąć z kandydatów wszelką bezbożność, i dopiero wtedy zasiać w nich pobożność i uznać, że zasługują na chrzest².

¹ Tertulian, *Apologetyk* 18, 4, przeł. J. Sajdak, POK 20, Poznań 1947, s. 81.

² *Konstytucje apostołskie* VII, 40, w: *Konstytucje apostołskie oraz Kanony Pamfilosa z apostołskiego synodu w Antiochii, Prawo Kanoniczne Świętych Apostołów, Kary Świętych Apostołów*

W innym miejscu tego samego dzieła podkreśla się rolę biskupa w chrześcijańskiej inicjacji dokonywanej za pomocą określonych rytuałów:

Przecież za jego pośrednictwem Pan udzielił wam Ducha przez nałożenie rąk, to dzięki niemu otrzymaliście święte nauki oraz poznaliście Boga i uwierzyliście w Chrystusa, dzięki niemu Bóg was poznał, przez niego zostaliście opieczetowani olejkami wesela i krzyżmem poznania, dzięki niemu staliście się dziećmi światłości, a gdy biskup nakładał na was ręce w chwili oświecenia, Pan otoczył każdego z was swym świętym głosem i złożył świadectwo: „Tyś jest moim synem, Ja ciebie dzisiaj zrodziłem”³.

Starożytny katechumenat z całą pewnością może być interpretowany przez współczesnych badaczy jako swego rodzaju fenomen, nad którym warto się zatrzymać, aby prześledzić jego funkcjonowanie. Ta wyjątkowość nie dotyczy jedynie aspektu teologicznego formacji, ale może być odczytywana także w kontekście interesujących zjawisk kulturowych. Z drugiej jednak strony nie należy zapominać, że katechumenat pierwszych wieków był przede wszystkim drogą inicjacji wczesnochrześcijańskiej.

Współcześnie obserwujemy próby odzyskania terminu „inicjacja”. Przykładem takiej praktyki mogą być badania Bogusława Górki, twórcy podejścia inicjacyjnego do badania tekstów Nowego Testamentu. Jak sam zaznacza, wyzwaniem najpilniejszym

dla upadłych, Euchologion Serpiona, przeł. S. Kalinkowski, SCL 2, Kraków 2007, s. 206, tekst pol.-gr.:

Καὶ ὅταν ἦ πρὸς αὐτὸ λοιπὸν τὸ βαπτισθῆναι ὁ κατηχηθεὶς, μαυθανέτω τὰ περὶ τῆς ἀποταγῆς τοῦ διαβόλου καὶ τὰ περὶ τῆς συνταγῆς τοῦ Χριστοῦ· δεῖ γὰρ αὐτὸν πρῶτον μὲν ἀποσχέσθαι τῶν ἐναντίων καὶ τότε ἐντὸς γενέσθαι τῶν μυστηρίων, προκαθάραντα ἑαυτοῦ τὴν καρδίαν πάσης κακονοίας σπίλου τε καὶ ρυτίδος καὶ τότε τῶν ἁγίων μεταλαχεῖν. ὡς γὰρ γεωργὸς ἄριστος ἐκκαθαίρει τὴν ἄρουραν πρότερον τῶν ὑπερφουουσῶν ἐν αὐτῇ ἀκανθῶν καὶ τότε σπείρει τὸν πυρὸν, οὕτως δεῖ καὶ ὑμᾶς, πρότερον πᾶσαν ἀσέβειαν ἐξελόντας ἀπ’ αὐτῶν, τότε τὴν εὐσέβειαν αὐτοῖς ἐγκαταβάλλεσθαι καὶ τοῦ βαπτίσματος ἀξιῶσαι.

³ Tamże II, 32, s. 49, tekst pol.-gr.:

Δι’ οὗ τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν ὑμῖν ὁ κύριος ἔδωκεν ἐν τῇ χειροθεσίᾳ, δι’ οὗ ἅγια δόγματα μεμαθήκατε καὶ «θεὸν ἐγνώκατε» καὶ εἰς Χριστὸν πεπιστεύκατε δι’ οὗ «ἐγνώσθητε ὑπὸ θεοῦ», δι’ οὗ ἐσφραγίσθητε «ἐλαίῳ ἀγαλλιᾶσεως» καὶ μύρω συνίσεως, δι’ οὗ «κιοὶ φωτὸς» ἀνεδείχθητε, δι’ οὗ κύριος ἐν τῷ φωτισμῷ ὑμῶν, τῇ τοῦ ἐπισκόπου χειροθεσίᾳ μαρτυρῶν, ἐφ’ ἑκατέρων ὑμῶν τὴν ἱερὰν ἐξέτεινεν φωνὴν λέγων· «Υἱός μου εἶ σύ, ἐγώσήμερον γεγέννηκα σε».

[...] jest odzyskanie zagubionej inicjacji chrześcijańskiej epoki Kościoła pierwotnego tak na poziomie zjawiska, jak na poziomie nauki. Doktryna chrześcijaństwa starożytnego naznaczona jest sensem inicjacyjnym, bowiem kształtowała się w instytucji inicjacji i w relacji do niej⁴.

Większość badaczy dzieli ten istniejący na przestrzeni kilku wieków okres przygotowań na dwa zasadnicze etapy, których cezurą są Edykt mediolański z 313 roku bądź sobór nicejski z 325 roku. To pierwsze wydarzenie zmieniło zewnętrzną sytuację chrześcijan, stwarzając nowe uwarunkowania społeczne i polityczne. Z kolei druga okoliczność wpłynęła bardziej na wewnętrzne życie Kościoła⁵. W ten sposób za pierwszy etap katechumenatu możemy przyjmować czas uformowania się tego przygotowania w ramach zorganizowanej instytucji, co datuje się na przełom II i III wieku. Z kolei drugi etap obejmowałby czas od IV wieku do schyłku i zaniku tej formacji w ustalonej postaci, co nastąpiło na przełomie VII i VIII wieku. Należy jednak zaznaczyć, że proponowany podział jest jedynie umowną granicą, służącą podkreśleniu tych dwóch rzeczywiście różniących się okresów przygotowania przedchrzcielnego. Sama różnica wynikała przede wszystkim ze zmieniającej się sytuacji historycznej, ale była także naturalną konsekwencją procesu rozwoju tej instytucji, co stanowi dowód na jej dynamizm. W swojej pracy chcę zająć się badaniem szczególnie tego drugiego etapu.

Niniejsza praca posiada w swoich założeniach charakter kulturoznawczy i opiera się na badaniach interdyscyplinarnych. Jej tytuł brzmi: *Ryty katechumenatu w okresie późnego antyku. W poszukiwaniu analogii i modeli w świecie żydowskim i grecko-rzymskim*. Celem badania tak sformułowanego problemu jest uzyskanie odpowiedzi, na ile i w jaki sposób możemy odnaleźć i udowodnić wpływ zarówno religii judaizmu, jak i świata grecko-rzymskiego na rytury starożytnego katechumenatu. Prawdą jest, że chrześcijaństwo rozwijało się w określonym środowisku i warunkach historycznych. Dlatego podobne badania muszą dotyczyć nie tylko sfery religijnej, ale także wielu aspektów życia codziennego w imperium rzymskim.

Konsekwencją podziału katechumenatu na dwa okresy, rozdzielone umownie, jak zostało wcześniej zaznaczone, edyktem Konstantyna

⁴ B. Górka, *Hermeneutyka inicjacji wczesnochrześcijańskiej*, Kraków 2007, s. 15.

⁵ R. Murawski, *Historia katechezy. Katecheza w pierwszych wiekach*, Warszawa 2011, s. 167.

Wielkiego z 313 roku, dostrzegalna jest na różnych polach. Przede wszystkim od tego czasu historycy notują ogromny napływ chętnych, pragnących przyjąć chrzest, a tym samym wejść do Kościoła. Z tego powodu m.in. skraca się realny czas trwania katechumenatu, zasadniczo intensywne przygotowanie do chrztu obejmuje teraz jedynie czas Wielkiego Postu. Następnie w noc paschalną katechumeni przyjmują chrzest i – aby uzupełnić swoją wiedzę – przez cały tydzień paschalny przychodzą słuchać tzw. katechez mistagogicznych, wyjaśniających przyjęte sakramenty i elementy celebracji, w których uczestniczyli⁶.

Pojawia się również tendencja, aby po uroczystym zapisie w szeregi katechumenów przekładać sam moment chrztu w odległą przyszłość, tzn. na bliżej nieokreśloną noc paschalną. Jest to spowodowane różnymi przyczynami – obok postaw pełnych wyrachowania, spotykamy także szczerą troskę, aby po przyjęciu sakramentu nie popaść w większe grzechy.

Akcent w przygotowaniach katechumenalnych zaczyna przesuwac się jednak, co najistotniejsze w kontekście tej pracy, z pouczeń katechetycznych, szczególnie z katechezy moralnej, na celebrację rytów. A zatem w założeniach muszą one skutecznie przemawiać do prostych ludzi, ukazując im znane motywy w nowej, chrześcijańskiej interpretacji. To, co do tej pory kojarzone było jedynie jako element kultury greckiej, rzymskiej bądź judaizmu, możemy teraz odszukać w mniejszym lub większym stopniu także w katechumenalnych celebracjach. Takie rozwiązanie podyktowane było oczywiście względami praktycznymi. Pasterze Kościoła doskonale zdawali sobie sprawę z tego, że okres Wielkiego Postu to czas zbyt krótki na prawdziwe nawrócenie i dojrzałą decyzję dotyczącą wejścia do grona chrześcijan. Wielokrotnie wspominali o tym w swoich pouczeniach, martwiąc się o powierzonych im słuchaczy⁷. Dlatego także za pomocą wymownych gestów (np. znak krzyża na czole), symboli (np. wręczenie poświęconej soli) pojawiających się podczas uroczystych celebracji katechumenalnych starali się przemówić do wyobraźni katechumenów, tym samym uświadamiając im, jak wielka jest waga wydarzenia, które w niedługim czasie będą przeżywać. Obok wciąż praktykowanych katechez przedchrzcielnych istnieją

⁶ Wydaje się, że inaczej było w środowisku antiocheńskim, gdzie Jan Chryzostom głosił katechezę mistagogiczną także przed chrztem.

⁷ Por. Cyryl Jerozolimski, *Katecheza wstępna*, w: tegoż, *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, przeł. W. Kania, BOK 14, Kraków 2000, s. 19 nn.

zatem specyficzne rytę, które w założeniach mają pomóc przygotowującym się na ich drodze prowadzącej do wspólnoty Kościoła.

Wobec tak postawionego problemu konieczne jest przeprowadzenie szczegółowej analizy, mającej na celu wykazanie jak duży wpływ na poszczególne elementy rytów katechumenalnych miał świat antyczny z całą jego specyfiką. Nie jest to łatwe zadanie i wymaga pogłębionej lektury nie tylko tekstów źródłowych, ale także licznych opracowań dotyczących szeroko pojętego świata antycznego oraz piśmiennictwa skupionego wokół problematyki judaizmu.

Należy od razu podkreślić, że wielu badaczy bardzo ostrożnie podchodzi do problemu, jakim jest wpływ świata grecko-rzymskiego – a w szczególności jego religii – na tworzenie się chrześcijaństwa. W podobnym tonie naukowcy wypowiadają się na temat korzeni sakramentu chrztu i poprzedzającego go czasu przygotowania, jakim był katechumenat. Prawdą jest, że badania prowadzone do tej pory przyznawały judaizmowi największy wpływ na pierwszy sakrament inicjacji chrześcijańskiej⁸. Uwzględniając zastrzeżenia naukowców, warto ponownie spojrzeć na wskazaną problematykę.

Prawdą jest, że starożytny katechumenat nie doczekał się analizy kulturoznawczej, stąd praca ta ma za zadanie przyczynić się do wzrostu wiedzy na podany temat. Trzeba podkreślić fakt, że szczególnie w polskojęzycznej literaturze brakuje podobnego typu publikacji. Badania dotyczące starożytnego katechumenatu w ogromnej przewadze poprzestają na przedstawieniu zjawiska jedynie z punktu widzenia historycznego bądź też teologicznego. Omawiają one katechumenat, skupiając się na ukazaniu jego początków, rozwoju, a następnie możliwych przyczyn schyłku i zaniku, podkreślając przy tym ewentualne różnice. Inne publikacje wskazują z kolei na bogactwo w kontekście nauczania katechetycznego, jakie niosą ze sobą katechezy skierowane do katechumenów lub też nowo ochrzczonych. Brakuje natomiast syntezy kulturoznawczej i spojrzenia na problematykę z innej perspektywy. Katechumenat starożytny był bowiem zjawiskiem na tyle złożonym, że wymaga od współczesnych badaczy szerszego spojrzenia.

W ramach tej pracy zostały poddane analizie i szczegółowo omówione poszczególne rytę katechumenatu. Całość publikacji obejmuje trzy rozdziały. Na początku jako wprowadzenie w temat badawczy została

⁸ Por. J. Daniélou, *Teologia judeochrześcijańska*, przeł. S. Basista, Kraków 2002, s. 366 n.

zarysowana charakterystyka pierwszego etapu – przyjmowanego umownie do roku 313 – rozwoju katechumenatu. Sięgam do początków omawianej formacji, charakteryzując czas tworzenia się i kształtowania poszczególnych jej elementów. Jest to konieczne działanie dla podkreślenia zmian, jakie przyniósł ze sobą drugi etap tej instytucji. W pierwszej części pierwszego rozdziału skupiam się na ukazaniu gdzie i w jaki sposób już w początkowej fazie rozwoju katechumenatu możemy dostrzec zarys późniejszych, rozbudowanych celebracji liturgicznych. W tym działaniu opieram się więc na źródłach pochodzących z trzech pierwszych wieków, przywołując świadectwa *Pasterza* Hermasa, Justyna Męczennika, Tertuliana, Klemensa Aleksandryjskiego i Orygenes. Jako ostatnie źródło charakteryzuję *Tradycję apostołską*, poświęcając jej nieco więcej uwagi ze względu na wyjątkowy charakter przywoływanego utworu na tle innych przekazów katechumenalnych z pierwszych wieków tworzącego się Kościoła.

Druga część rozdziału stanowi refleksję dotyczącą funkcjonowania chrześcijaństwa na tle kultury świata antycznego. Próbuję w niej wskazać najważniejsze punkty konfrontacji tych dwóch różnych rzeczywistości i wynikające z tego konsekwencje. Jest to szersze spojrzenie na wzajemne możliwe wpływy i oddziaływania kultury chrześcijańskiej i antycznej, czynione przeze mnie po to, aby umieścić katechumenat w szerszej perspektywie kulturowej, a tym samym podkreślić, że w żaden sposób nie był oderwany od otaczającej go rzeczywistości, przy zachowaniu swojej specyfiki i wyjątkowości.

Trzecia część pierwszego rozdziału pracy dotyczy zagadnienia tzw. religii misteryjnych, a zatem jest omówieniem problemu interpretacji chrześcijańskich rytów postrzeganych na tle pogańskich misteriów. Temat ten zasługiwał na osobne potraktowanie ze względu na liczne badania, doszukujące się w chrześcijańskiej inicjacji powiązań z religiami misteryjnym.

Następnie badania podzielone zostały na dwie główne części, co odpowiada podziałowi na dwa kolejne rozdziały. Pierwszy z nich dotyczy rytów wchodzących w skład obrzędu zwanego przyjęciem do katechumenatu. A zatem przedstawiona została historia, przytoczone świadectwa ojców Kościoła dotyczące takich rytów, jak znak krzyża, ryt soli oraz celebracja egzorcyzmów (wśród których możemy szczególnie wyróżnić gest nałożenia rąk/ręki i dmuchania w twarz). Ten ostatni element jest wprawdzie w większym stopniu związany z przygotowaniem bezpośrednim do chrztu, jednak umieszczam go w tym miejscu pracy, jako że na tym etapie spotykamy się

z nim po raz pierwszy. Każdy z wymienionych elementów został poddany szczegółowej analizie, mającej na celu odnalezienie wszelkich czynników, mogących wpłynąć na kształtowanie się wymienionych rytów.

W ostatnim rozdziale ukazane zostały celebracje przygotowujące do chrztu, czyli pochodzące z okresu obejmującego zasadniczo od IV wieku czas Wielkiego Postu. Stosując podobną zasadę jak we wcześniejszej części pracy, poddano analizie następujące elementy formacji katechumenalnej: wpisanie imienia (*nomenclatio*), spotkania katechetyczne, uroczyste skrutinia oraz celebracje tzw. *traditio* i *redditio*. Niekiedy w tych dwóch rozdziałach odwołuję się także do samej ceremonii chrztu. Nie jest moją intencją przedstawienie w sposób dokładny i chronologiczny poszczególnych elementów tej celebracji, jednak dla dokładniejszego ukazania rytów katechumenalnych konieczne wydaje się sięgnięcie także do sakramentu chrztu w celu podkreślenia drogi rozwoju formacji katechumenalnej.

Całość pracy kończy część podsumowująca, gdzie zbieram wnioski, do których udało mi się dojść w czasie analizy formułowania się i funkcjonowania poszczególnych rytów katechumenalnych. Trzeba jednak podkreślić, że wpływ świata zewnętrznego nie jest tak oczywisty i jednoznaczny, jak można by przypuszczać. A zatem analizując poszczególne rytury katechumenatu starożytnego, zaznaczam wyraźnie istnienie w ich obrębie raczej pewnych elementów niż całościowych wpływów świata grecko-rzymskiego bądź też judaizmu.

Podstawową metodę badań stanowi szczegółowa analiza i interpretacja tekstów źródłowych. Przede wszystkim są to katechezy ojców Kościoła skierowane do katechumenów lub nowo ochrzczonych, w których zawarte są, obok katechezy dogmatycznej i moralnej, także opisy celebracji katechumenalnych. Teksty te stanowią punkt wyjścia w moich badaniach. Są to dzieła katechetów ze Wschodu oraz Zachodu, wśród których należy wymienić Ambrożego, biskupa Mediolanu (zm. 397), Cyryla, biskupa Jerozolimy (zm. 387); ze środowiska antiocheńskiego: Jana Chryzostoma (zm. 407), Teodora z Mopsuestii (zm. 428) oraz Augustyna z Hippony (zm. 430). Dzięki ich traktatom poznajemy dość dobrze proces inicjacji chrześcijańskiej. Cenny w tych świadectwach jest fakt, że pochodzą z różnych środowisk, przez co możemy prześledzić zarówno podobieństwa, jak i różnice w celebrowanych rytach katechumenalnych.

Ambroży, biskup Mediolanu, był niewątpliwie jedną z czołowych postaci Kościoła na Zachodzie w ostatnich dekadach IV wieku, wywierającą

ogromny wpływ na życie chrześcijańskie swojej epoki. W kontekście katechumenalnym pozostawił trzy najważniejsze utwory, wydane w języku polskim w jednym tomie: *Wyjaśnienie Symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*⁹. Dzięki nim możemy poznać, jak wyglądało przygotowanie katechumenów do chrztu oraz sam przebieg sprawowanych liturgii. Jak wskazano, *O sakramentach* jest dokonany przez stenografa zapisem katechez, gdyż zdradza cechy języka mówionego. Z kolei *O tajemnicach* jest utworem napisanym przez biskupa, który nadał mu formę mowy głoszonej¹⁰. Oba dzieła zawierają katechezy, których neofici słuchali w tygodniu po Wielkanocy, są one wprowadzeniem do sakramentu chrztu i Eucharystii.

Katechezy Cyryla¹¹, biskupa Jerozolimy, stanowią niezwykle cenne źródło poznania drogi chrześcijańskiego wtajemniczenia na Wschodzie. Składają się z 24 nauk, wygłoszonych prawdopodobnie między 348 a 351 rokiem. Wśród nich wyróżnia się katechezę wstępną, 18 katechez chrzcielnych i 5 mistagogicznych. W ostatnim czasie wielu podaje w wątpliwość autorstwo zwłaszcza tych ostatnich, przypisując je następcy Cyryla na stolicy biskupiej – Janowi Jerozolimskiemu¹². Katechezy Cyryla Jerozolimskiego są źródłem, na które szczególnie często powołuję się w tej rozprawie ze względu na zawarty w nich szereg informacji dotyczących struktury katechumenatu.

Jan Chryzostom jest autorem homilii katechetycznych¹³, wygłoszonych w czasie swojej posługi w Antiochii. Miało to miejsce prawdopodobnie między 386 (świecenia prezbiteratu) a 398 rokiem (objęcie stolicy biskupiej w Konstantynopolu). Same katechezy, odkryte dopiero w XX wieku,

⁹ Ambroży z Mediolanu, *Wyjaśnienie Symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, przeł. L. Gładyszewski, ŻMT 31, Kraków 2004. Tekst oryginalny w wydaniu: Ambrosii, *Explanatio Symboli, De Sacramentis, De Mysteriis*, w: *Sancti Ambrosii Opera*, CSEL 73, Salzburg 1955.

¹⁰ L. Gładyszewski, *Wstęp*, w: Ambroży z Mediolanu, *Wyjaśnienie Symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, dz. cyt., s. 20.

¹¹ Cyryl Jerozolimski, *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*, dz. cyt. Tekst oryginalny w wydaniu: Cyrillus Hierosolymitanus, *Catechesis*, PG 33, Paris 1886.

¹² Por. R. Murawski, *Historia katechezy. Katecheza w pierwszych wiekach*, dz. cyt., s. 257.

¹³ Jan Chryzostom, *Katechezy chrzcielne, homilie katechetyczne do tych, którzy mają być oświeceni oraz do neofitów*, przeł. W. Kania, U Źródeł Katechumenatu 1, Lublin 1993; tenże, *Katechezy chrzcielne, homilie katechetyczne do tych, którzy mają być oświeceni oraz do neofitów 9–12*, przeł. W. Kania, U Źródeł Katechumenatu 2, Lublin 1993. Teksty oryginalne za: Jean Chrysostome, *Huit catéchèses baptismales inédites*, SC 50 bis, Paris 1970.

dostępne są w trzech grupach tworzących trzy serie. Cechą charakterystyczną tych pouczeń jest, jak już było wspomniane, brak wyraźnego podziału na katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne dla neofitów. Chryzostom jako jedyny spośród katechetów z tego okresu kładzie większy nacisk na zagadnienia moralne niż omówienie celebracji.

Katechezy Teodora, biskupa Mopsuestii, związanego ze środowiskiem antiocheńskim, również odkryto dopiero w XX wieku. Cały zbiór zawiera 16 katechez, wśród których trzy (12–14) wyjaśniają obrzędy i teologię chrztu. Najprawdopodobniej zostały wygłoszone w Antiochii pod koniec lat 80. IV wieku. W niniejszej pracy, jeśli nie zostało to inaczej zaznaczone, z powodu braku polskiego tłumaczenia korzystam z wydania włoskiego¹⁴.

Augustyn, biskup Hippony, jeden z najważniejszych pisarzy chrześcijańskich przełomu IV i V wieku również zajmował się tematyką katechumenalną. W kontekście tej pracy szczególnie często powołuję się na jego pismo: *De catechizandis rudibus*¹⁵, datowane na ok. 400 rok. Dzieło to stanowi pierwszy podręcznik katechetyczny, napisany na prośbę diakona Deogratiasa, stąd zawiera szereg uwag i refleksji dotyczących sposobu katechizowania. Należy zaznaczyć, że biskup Hippony, choć nie pozostawił po sobie zbioru katechez, to w wielu innych jego pismach można odszukać odniesienia do praktyki katechumenalnej i potwierdzania sprawowanych rytów.

Drugą grupę tekstów stanowią źródła pochodzące z późniejszych wieków (VI–VII), wśród których wyróżniam szczególnie trzy, bardzo często przywoływane w tej pracy. Pierwszym z nich jest list rzymskiego diakona Jana do dostojnika Senariusza z Rawenny¹⁶, datowany na ok. 500 rok, który jest odpowiedzią na pytania dotyczące celebracji katechumenalnych i liturgii chrztu. Sam diakon to – jak przypuszcza się – późniejszy papież

¹⁴ *Le omelie battesimali e mistagogiche di Teodoro di Mopsuestia*, red. F. Placida, Messina-Leumann 2008.

¹⁵ Augustyn, *Początkowe nauczanie religii*, w: tegoż, *Pisma katechetyczne*, przeł. W. Budzik, Warszawa 1952. W oryginale, tak jak w przypadku wszystkich dzieł Augustyna, posługuję się serią Nuova Biblioteca Agostiniana (NBA): Agostino, *De catechizandis rudibus*, w: *Morale e ascetismo cristiano*, NBA VII/2, Roma 2001.

¹⁶ Joanes Diaconus, w: *Analecta Reginensia. Extraits des manuscrits latins de la reine Christine conservés au Vatican*, red. A. Wilmart, Studi e Testi 59, Città del Vaticano 1933; John the Deacon, w: E.C. Whitaker, *Documents of the Baptismal Liturgy*, London 1970, s. 154–158.

Jan I (523–526). Ponieważ jest to list, zatem ze względu na jego skrótową formę nie dostarcza on wszystkich istotnych dla nas informacji. Ważne jednak, że opisane przez niego obrzędy były adaptacją rytuału katechumenalnego dorosłych, ale dotyczyły także dzieci¹⁷.

Kolejnym źródłem z tej grupy jest tzw. *Sakramentarz gelazjański*¹⁸, datowany na VI wiek. Sakramentarze jako księgi liturgiczne zawierały teksty dla przewodniczącego, konieczne do sprawowania Eucharystii i innych sakramentów. Przywoływana przeze mnie księga służyła prezbiterom w kościołach tytularnych Rzymu. W źródle tym obrzędy katechumenatu i chrztu dotyczyły w zasadzie jedynie dzieci, a same terminy „katechumeni” i „wybrani” odnosiły się do dzieci trzymanyh na rękach przez rodziców, chrzestnych, akolitów.

Trzecim tekstem jest księga *Ordo Romanus XI*¹⁹, która pokazuje praktykę katechumenalną w Rzymie w VII wieku. Powszechnie przyjmuje się, że Ordo XI zawiera praktykę rzymską, która następnie została przyjęta w Królestwie Franków w VIII i IX wieku. *Ordines*, jako księgi liturgiczne, zawierają normy odnoszące się do celebracji liturgii w ciągu roku kościelnego oraz opisują szczegółowy przebieg obrzędów sprawowanych przez biskupa Rzymu²⁰. Także ta księga w jeszcze większym stopniu dostosowana była do nowej sytuacji pastoralnej, kiedy chrztu udzielano dzieciom, a obrzędy poprzedzające miały na celu katechezę rodziców i chrzestnych.

Przywołuję te teksty, aby podkreślić bardzo dużą zmianę, jaka nastąpiła wobec celebracji katechumenalnych znanych z przekazów katechetów z IV wieku. Wielu autorów porównując te różnice, pisze wprost o dekadencji czy upadku katechumenatu²¹. Moim zdaniem lepiej jest posługiwać się w tym miejscu terminami „schyłek” bądź „zanik”.

¹⁷ C. Krakowiak, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, Lublin 2003, s. 92.

¹⁸ *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae*, Oxford 1894; *The Gelasian Sacramentary*, w: E.C. Whitaker, *Documents of the Baptismal Liturgy*, dz. cyt.

¹⁹ *Ordo Romanus XI*, w: *Les «Ordines Romani» du haut moyen-âge. II. Les textes: Ordines IXIII*, red. M. Andrieu, Louvain 1960; *Ordo Romanus XI*, w: E.C. Whitaker, *Documents of the Baptismal Liturgy*, dz. cyt.

²⁰ C. Krakowiak, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, dz. cyt., s. 110.

²¹ Por. M. Righetti, *Manuale di storia liturgica*, vol. IV, Milano 1953, s. 24.

Następnie wspomnieć należy o opisie podróży pątniczki Egerii²² z 2. połowy IV wieku, dziele zdecydowanie wyróżniającym się na tle innych źródeł. Jest to tekst odkryty dopiero w 1884 roku i stanowi relację pątniczki Egerii (choć imię to w przeszłości podlegało ożywionej dyskusji) z podróży do Ziemi Świętej, zredagowaną w formie listu. Druga część tego utworu zawiera sprawozdanie z nabożeństw odbywających się w Jerozolimie, stąd zawiera niezwykle cenny w kontekście tej pracy dokładny opis przebiegu celebracji katechumenalnych. Sama pątniczka, jak się przypuszcza, pochodziła z Półwyspu Iberyjskiego, zatem z dużą precyzją skupia się na zrelacjonowaniu szczegółów liturgii jerozolimskiej, różnej w wielu szczegółach od znanej jej celebracji. Z punktu widzenia kulturoznawcy relacja Egerii stanowi niezwykle bogate źródło informacji, dlatego sam tekst jest przywoływany niejednokrotnie w moich badaniach.

W pracy tej odwołuję się także do dokumentów kościelnych, takich jak *Konstytucje apostołskie* oraz akta synodalne, dostępne w tłumaczeniu polskim w serii Synody i Kolekcje Praw.

Kolejną grupę ważnych tekstów stanowią liczne opracowania dotyczące przede wszystkim wyżej wspomnianych katechez, opisów i dokumentów kościelnych. W przeważającej części odwołuję się do publikacji obcojęzycznych, gdyż temat ten na polskim gruncie nie jest jeszcze dostatecznie zgłębniony. Wśród cytowanych pozycji warto przytoczyć szczególnie dwie najnowsze publikacje, do których odwołuję się często w moich badaniach. Jest to dzieło Everetta Fergusona, emerytowanego profesora Abilene Christian University w Teksasie, specjalisty z zakresu wczesnego chrześcijaństwa: *Baptism in the Early Church History, Theology and Liturgy in the First Five Centuries*²³. Drugim, jeszcze nowszym opracowaniem, jest trzytomowe dzieło zbiorcze: *Ablution, Initiation and Baptism. Late Antiquity, Early Judaism and Early Christianity*²⁴. Należy jednak zaznaczyć, że

²² Egeria, *Pielgrzymka do miejsc świętych*, w: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV–VIII w.*, red. P. Iwaszkiewicz, Kraków 2010. Do oryginału sięgam w wydaniu: Égérie, *Journal de voyage (Itinéraire)*, SC 296, Paris 1982.

²³ E. Ferguson, *Baptism in the Early Church: History, Theology, and Liturgy in the First Five Centuries*, Grand Rapids, MI – Cambridge, UK 2009.

²⁴ *Ablution, Initiation and Baptism. Late Antiquity, Early Judaism and Early Christianity*, red. D. Hellholm, T. Vegge, Ø. Nordeval, Ch. Hellholm, t. 1–3, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 176, Berlin–Boston 2011.

autorzy tych pozycji sięgają i niejednokrotnie bazują także na starszych opracowaniach, pochodzących nawet sprzed trzydziestu i czterdziestu lat. Stąd pozycje te przytaczam również w moich badaniach. Innym opracowaniem, choć trochę starszym, to jednak bardzo pomocnym w mojej pracy, jest dzieło z zakresu historii katechumenatu autorstwa Giuseppe Cavallotto: *Catecumenato antico. Diventare Cristiani secondo i padri*²⁵.

Wobec wcześniej wymienionych pozycji została zastosowana metoda analizy i krytyki tekstu.

Niniejsza praca badawcza wykorzystuje w dużej mierze także metodę porównawczą w celu ukazania wpływów judaizmu i środowiska grecko-rzymskiego na sposób formowania się i celebracji rytów katechumenalnych. Stąd odwołuję się również do tekstów autorów klasycznych. Są to myśliciele, w których twórczości można doszukiwać się śladów prowadzących do rytów inicjacji chrześcijańskiej.

Inny rodzaj tekstów klasycznych przytaczam, aby potwierdzić i podkreślić szeroką znajomość i funkcjonowanie w świecie antycznym konkretnych motywów i symboli wykorzystywanych następnie w rytach katechumenalnych.

Wielokrotnie odwołuję się także do fragmentów z Pisma Świętego, gdyż śladów bądź inspiracji właściwie każdej celebracji możemy doszukiwać się w Biblii lub szeroko rozumianym świecie judaizmu.

Analiza każdego z rytów katechumenalnych jest zbudowana według określonego schematu. Wychodzę w nim od tekstów źródłowych, potwierdzających istnienie omawianej celebracji w konkretnych tekstach ojców Kościoła, opisie pątniczki Egerii bądź dokumentach liturgicznych. Następnie staram się szukać wszelkich możliwych analogii, śladów potwierdzających zapożyczenie danego symbolu, gestu z szeroko rozumianego świata grecko-rzymskiego i judaizmu. Jest to konsekwentne działanie, w którym jednak można dostrzec pewnego rodzaju niebezpieczeństwo. Praca czytana fragmentami może wywoływać wrażenie pewnego rodzaju niespójności. Należy jednak pamiętać, że poszczególne ryty ukształtowały się w różnym czasie, na przestrzeni kilku wieków formowania się struktury katechumenalnej oraz w określonym środowisku, pod wpływem danych czynników. Zatem każdy z nich trzeba rozpatrywać indywidualnie, w zależności od okresu powstania i miejsca, gdzie zostały potwierdzone

²⁵ G. Cavallotto, *Catecumenato antico. Diventare cristiani secondo i padri*, Bologna 1996.

jako praktyka lokalnego Kościoła. Niektóre z nich (np. nałożenie rąk) są obecne od samego początku formowania się tej instytucji, inne zaś (np. ryt soli) pojawiają się dopiero w IV wieku, czyli okresie, w którym mówimy o dojrzałym etapie tej formacji.

Jak zostało zaznaczone, praca ta nie jest dziełem przedstawiającym bezpośrednio historię katechumenatu, gdyż istnieją już liczne, bardzo dobre opracowania w tym zakresie, które wykorzystuję również w swoich badaniach. Aby zatem uniknąć niebezpieczeństwa generalizacji, poszczególne rytury są tu potraktowane w sposób mający na celu zdecydowanie podkreślić ich indywidualność na tle ogólnego schematu przygotowania przedchrzcielnego.

Zaprezentowane badania są rezultatem moich zainteresowań naukowych skupionych wokół tematyki starożytnego katechumenatu, powstały jako rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. Henryka Pietrasa SJ oraz dra Tomasza Dekerta i obroniona na Wydziale Filozoficznym Akademii Ignatianum w Krakowie. W trakcie jej pisania korzystałam głównie z bogatych zbiorów biblioteki Instytutu Patrystycznego Augustinianum w Rzymie. Na jej podstawie zostały również wydane artykuły naukowe poruszające wyżej wymienione zagadnienia²⁶.

²⁶ Por. A. Grzywa, *Uczyni znak krzyża na jego czole... – wokół problematyki „sphragis”, „Perspektywy Kultury” nr 9 (2/2013), s. 53–64; taż, Fenomen starożytnego katechumenatu jako zjawiska wpływającego na rozwój kultury wczesnochrześcijańskiej na przykładzie rytów przyjęcia (IV–VI wiek), w: Innowacje w kulturze na przestrzeni wieków, red. J. Kołat, A. Świerczek, S. Wyszogrodzka, Kraków 2016, s. 45–57; A. Grzywa, *Język katechez chrzcielnych (IV–V w.) w kontekście kulturowym świata antycznego*, w: *Język i jego wyzwanie: język w kulturze, kultura w języku*, t. 1: *Językoznawstwo*, red. A. Biedrzyńska, M. Zięba-Plebankiewicz, G.A. Ziętała, Nowy Sącz 2018, s. 33–40.*